

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נ, תשנ"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מנדלי ושלונסקי "מניחים שמות" על בעלי הכסף

לזכרו של בצלאל (צלאל) לב
חובב ציפורים ואוהב אדם

א. מן "הארי והקורא" ועד "הזאב והחסידה"

ארי טרף טרף ועמד עצם בגרונו, אמר: כל מי שיבוא ויוציאו אתן לו שכרו. בא קורא מצרי שמקורו ארוך, נתן מקורו לתוך פיו והוציא את העצם. אמר לו: תן לי שכרי. אמר לו הארי: לך והיה משתבח ואומר: נכנסתי לפי ארי בשלום ויצאתי בשלום – ואין לך שכר גדול מזה (ספר האגדה, עמ' קעד, טור א, על פי בראשית רבה סד, י).

משל ידוע זה מוכר גם מקובצי משליהם של אייזופוס ומעתיקיו ומעבדיו המאוחרים, קרילוב ולה-פונטן. תרגומיהם העבריים של ממשלים אלה – החל בתקופת ההשכלה ועד ימינו – לא פנו אל חומרי המשל כפי שהוא במקורו במדרש, בארמית, אלא בחרו לתרגם אותו מחדש ולהשתמש בחומרים הזרים. כך הוחלף האריה בזאב בעקיבות, והקורא המצרי – מי הוא בעצם הקורא המצרי? ביאליק פירש ב"ספר האגדה": "מין עוף", ודיו בכך.¹ גם מתרגמי המשלים המאוחרים הניחו את הקורא המצרי לנפשו ולפירושו, ובמקומו הניחו לפנינו את שפע הכותרות הזה: "הזאב והאנפה" (משלי אוסופוס בתרגומו של ש' שפאן, תש"ד); "הזאב והעגור" (משלי איזופוס בעיבוד לב טולסטוי ובתרגומו של י' זמורה, תשי"א, וקדמו לו פ' בלכמן, לונדון 1938, ומ' רייכרסון, וילנא תר"ך); "הזאב והשלך" (משלי קרילאוו בתרגום מ"ז זינגר, ברדיצ'ב תרס"ב), "הזאב והרחמה" (משלי קרילאוו בתרגומו של חז"ק [חיים זיסקינד], ברדיצ'ב תרנ"א) ולבסוף "הזאב והחסידה" (משלי קרילוב

* תודתי לד"ר חגית הלפרין, מנהלת ארכיון שלונסקי במכון כץ לחקר הספרות העברית שבאוניברסיטת תל-אביב, על הרשות לעיין בכתב היד של תרגום "עלילות ודברים", ולאקדמיה ללשון העברית על הרשות לעיין במאגר מנדלי ובזיכרונות הדברים של ישיבות המליאה. תודה גם לגבי קרן דובנוב ולד"ר ולדימיר ביליץ' על עזרתם בקריאת השמות הרוסיים והקשריהם. מראי מקומות נרשמו רק לשמות שאינם מופיעים במילון חידושי שלונסקי.

בתרגומו של ח' רייכמן, תל-אביב תש"י, ומשלי קרילוב בעיבודו של י' בן זכאי, תל-אביב תשי"ט) המוכר לכולנו. גם אוריאל אופק, ששימר משהו מן המקור הארמי – את האריה – ויתר במה שנוגע למושעו אך המקור וכתב **חסידה** (האריה והחסידה, תש"ל).²

בעיית הדנוטציה בספרות³ שהייתה חריפה בכל הנוגע למושגים מחיי יום-יום הייתה חריפה שבעתיים במינוח מדעי ומקצועי. **חסידה**, **אנפה**, **עגור**, **שלך**, **רחמה** – כולם שמות עבריים של עופות שונים ונבדלים הנוכרים במקרא, אבל תרגומי המשל היו אדישים לזיהויים המדעי המדויק. תלי תלים של פרשנויות ומחקרים פילולוגיים שנערמו על גבי שמות עופות אלו במרוצת מאות השנים רק הגדילו את המבוכה ולא סייעו בידי המתרגמים. ההתרוצצות שהייתה מנת חלקם של השמות שמן המקרא לא פסחה גם על שמות חדשים לעופות שלא שָׁעָרוּ אבותינו, אבל באלה ניכר מאמץ לקיים שקיפות סמנטית: לציפור *Coccothraustes Coccothraustes* (אנגלית: *Hawfinch*) קרא יוסף שיינהאק **נושך החרצן** (ספר תולדות הארץ, א, ורשה תר"א, עמ' 139); שלום יעקב אברמוביץ (הוא מנדלי מוכר ספרים) הגה את השם **פֶּלֶחָן** על שום ש"יאכל חרצני הדבדבניות (קירשען) [...] יוציא מתוכם את החרצנים ויפצצם בחרטומו" (תולדות הטבע, ב, עמ' 176–177); אותה תכונה משקף גם השם **פֶּצֶחָן**, חידושו של ישראל אהרני, הזואולוג הארץ-ישראלי הנודע (תורת החי, א, עמ' 163), וחיים הזז כינהו **גברתן** ברומן "בישוב של יער" (עמ' 157) כנראה על שום מקורו העבה והחזק (הנשקף גם משמו הרוסי *Дубонос* [דובונוס] = אף-אלון).

ב. "דובדבנים אני פוצע"

לארבעת השמות **פלחן**, **פצחן**, **גברתן** ו**נושך החרצן** הוסיף גם שלונסקי חידוש: **פֶּרֶזָן**. מה טעמו של כרזן זה? שלונסקי שם את ההסבר לשם בפי **הכרזן** עצמו: "אני בשלי [כלומר: במקור שלי] דובדבנים אני פוצע, כמין קליפה של כלום" (ויטאלי ביאנקי, "חוטמו של מי עדיף", עלילות ודברים, עמ' 21).⁴ באוצר הלשון העברית של כנעני מובא משפט זה של שלונסקי כעד בערך "כרזן" תחת ההגדרה "פֶּרֶזָן", אבל באמת אין לכרזן של שלונסקי דבר עם פֶּרֶזָן או פֶּרֶז. השם **כרזן** נגזר מן המילה **פֶּרֶז** (יוונית: *κερασός*, אכדית: *karšu*, לטינית: *Cerasus*, אנגלית: *Cherry*, גרמנית: *Kirschbaum*) הוא **הגודגדן** העברי שפרותיו – הגודגדניות – הם הדובדבנים החמוצים. **פֶּרֶז** מתועדת במילונם הגרמני-עברי של ש"מ לִזֵּר ונ"ה טורטשינר משנת 1927 (ואפשר שהיא חידוש) וכן במילונו של יהודה גור (גרזובסקי) במהדורותיו המאוחרות. גור מסמן אותה בסימן העברית החדשה.

אין ספק שהשם **כרזן** מלמד על בקיאות ושלטה בלשון, שסייעו לשלונסקי

גם בחידושים אחרים, אבל התפוצה הגדולה של המילים **כְּרוֹז**, **כְּרוֹז** ושל הפועל **הכריז** דחקה כל ניסיון לשקיפות אחרת של השורש כר"ז ומנעה את התקבלותו של **הכרִיז** כמונח מוסכם בתחום האורניתולוגיה (חקר הציפורים), ואין כמו טעות של כנעני להמחיש את בעייתו של החידוש המילוני הזה (בעיה דומה מעמיד השם **חֲדָף**, שיידון להלן).

בתרגומי נזקק שלונסקי לשמות בעלי כנף. בשני חיבורים – שנכתבו בידי זואולוג חוקר ובידי זואולוג חובב – מרוכזים עשרות מהם: הפואמה המדעית "מסעי הצפורים" מאת קונסטנטין דווידוב (1947) וקובץ סיפורי חיות לילדים בשם "עלילות ודברים" מאת ויטאלי ביאנקי (תשי"ד; סיפורים יחידים קדמו ונתפרסמו בכרכי "משמר לילדים" ו-ח [1950–1953]). שמות בעלי כנף פזורים גם ב"קרקע בתולה", "הדון השקט" (מיכאיל שולוחוב), "קולא ברוניון" (רומן רולן), "מעשה בשובכין" (איסאק בבל), "זין-שן" (מיכאיל פרישוין) ו"טשקנט עיר הלחם" (אלכסנדר נברוב). בתרגומים אלה נדרש שלונסקי לחדש מונחים.

ג. "שמה כבר חידש משהו לפניו"

שלונסקי ראה ב"הנחת שמות" שליחות תרבותית, והוא נתפס גם בציבור כרב-אמן בתחום זה. גם אלתרמן ביטא את השליחות התרבותית הזאת בשיר שכתב לרגל הצטרפותו של שלונסקי לוועד הלשון בשנת תש"ו.⁵ וזה לשונו של הבית האחרון:

וְעוֹד זֹאת הֵם אוֹמְרִים: גַּם מֵאֵשׁ וְעוֹפֶרֶת
לא נִסַּג, עַד אֲשֶׁר תִּצְטָרְכוּ לַעֲמֹל
עַל מְלוֹן מְנַחֵי חַיִּי דְרוֹר עָלֵי אֶרֶץ
לְשִׁמוּשׁ יוֹמִיּוֹמִי
לְתִמִּיד
וְלְכָל.

"הוראת השעה" של אלתרמן מזכירה את "הצהרת הכוונות" שמנדלי פורש לפני הקורא בפתח ספר תולדות הטבע, ב: "לתת לכל אחד [מבעלי החיים] שם עולם, אשר לא יכרת [...] שיהיה השם קבוע ומקובל וידוע בכל האומה [...] ועי"ז [=ועל ידי זה] יוחקו בזכרון הקורא ומן השם יכיר כרגע תכונתם".

לחידושי מילים מתלווה תמיד יחס דו-ערכי: הערצה לבעל השליטה בלשון מזה וגנאי למי שאץ לחדש בלי לבדוק תחילה את מקורות הלשון מזה. ליחס דומה זוכים גם בעלי לשון נופל על לשון ושעשועי לשון אחרים, ואכן אפשר

שיש קשר בין מנגנוני ההמצאה של שתי דרכי היצירה האלו. שלונסקי בורך בשתייה וגם ספג ביקורת על שתייה. אולם למרות פרסומו כמחדש זָרִיז המצאה חיווה דעתו על חידוש מונחים במילים אלה:

איזו הפקרות עד עצם היום הזה בעניין המלים והמונחים! אין איש בודק, שמא ישנה מלה בעברית, שמא נקבע כבר מונח מסוים, שמא כבר רווחת במקצוע טרמינולוגיה, ואבסורד הוא להשתמש במלה שתומה, מליצית, בעלמא. וכל אחד מחדש, ולא אכפת לו שמא לבטלה הוא החידוש הזה, שמא כבר חידש מישהו לפניו (פרקי יומן, עמ' 66).

שפע שמות בעלי הכסף בתרגומיו מאשר שלא רק נאה דרש אלא אף נאה קיים: את רוב שמות בעלי הכסף נטל ממקורות קודמים.

מילון חידושי שלונסקי של יעקב כנעני – שערכו רב מאוד לחקר לשונו של שלונסקי – מביא מחידושי שלונסקי גם בתחום האורניתולוגי, אולם התמונה שהוא מצייר בתחום זה רחוקה מן הדיוק. מתוך עשרות השמות המובאים שם כחידושי של שלונסקי, חידושו באמת (אלה שלא נמצא להם תיעוד קודם) אינם רבים: אֶגְמִיָּה, צוֹלֶלֶת, יִשְׂרוֹק, יִרְעוּד, יִסְעוּר, חוֹפְנִית, שֶׁלֶן (ושֶׁלֶנִי), אֶרְנִיָּה, יִעְרֹנִית, חֶרְטָמוֹן, זֶהָבוֹ, צִוְיָצִית, עוֹרֵב הַצִּיצָה וְאֶנְפִּית הַקָּנִים (במובאה בתוך הערך אֶנְפִּית).

לזכותו של כנעני ייאמר שבמילונו "אוצר הלשון העברית" (בכרכים שיצאו לאור לאחר שהתקין את הטיוטה למילון חידושי שלונסקי), תיקן אי־דיוקים שנפלו ברשימות חידושי שלונסקי (למשל, בערכים "חופֶנִית" ו"חוגֶה"), אבל הטיוטה עצמה לא עודכנה על פי האוצר. זאת ועוד, שמות שחידש שלונסקי ואינם מתועדים במילון חידושו מתועדים ב"אוצר הלשון העברית": בָּזוֹן, כְּרִזָּן, צוֹפִית, כָּחַל, כָּחַל הַחֲזָה וְחֶרְטָמוֹן הַנֶּזֶר (במובאה בתוך הערך חֶרְטָמוֹן).⁶ יש להצטער שטיוטת רשימת חידושי שלונסקי שעמדה לעיני המביא לבית הדפוס לא עודכנה על פי ה"אוצר".

עיון בשמות בעלי הכסף שבתרגומי שלונסקי⁷ מלמד שמעל למחצית מהם אינם חידושו כלל. שלונסקי, כמתברר משמות שאולים אלה, הכיר את ספריו הזואולוגיים של שלום יעקב אברמוביץ, את ספרו של ישראל אהרני ואת מילונם הגרמני-עברי של לֶזֶר וטורטשינר.

נראה ששלונסקי חקר בספרים הזואולוגיים ובדק את השמות הלטיניים, הגרמניים והרוסיים הנסמכים אל השמות העבריים, ומועטים המקרים שבהם לא דייק. המומחיות שרכש בתרגום שמות בעלי הכסף הכשירה אותו לשבת שנים לאחר מכן בוועדה לשמות בעלי הכסף של האקדמיה ללשון העברית ולתרום מבקיאותו ומכישורו ההמצאה שלו לרשימותיה. "רק מי שראה אותו מקרוב בעבודת תרגום של 'מסעי הצפורים' של י'ז-ש' של ישירת

רוסיה של יטיל אולנשפיגל", כתב עזריאל אוכמני, "יודע מה עמוק כורה אמן זה באוצרות הלשון עד שמגיע למחצב הנחוץ לו".⁸

ד. "חידושים שנשתכח שם מחדשם"

מקצת שמות מן המקורות הקלאסיים (מקרא, תלמוד ומדרשים) מצא שלונסקי כבר בספרי קודמיו, ומקצתם דלה בעצמו: קפוז, קיק, קיכלי, סנונית, חונה, זרזיר, קאק (ארמית: קאקא), תסיל, שפנין (ארמית: שפנינא). מחידושי אהרני שאל שלונסקי את השמות: אַנְפִּית, בְּרַכְיָה, פְּרוּשׁ, יְרוּקִית, נֶקֶר, תְּפוּחִית, עוֹרְבָנִי, וגם צירופים, כגון סִיס הַלִּיל, זְמִיר הַסּוּף, עוֹרְב הַעֲמָקִים, וממילונם של לזר וטורטשינר את השמות: עֶקֶק, זְקֶרְנִית, סְבְּרָאשׁ, זְהָבִיה וקֶבֶרֶן (המובא כבר בשנת תרע"ט ב"מלות הדבור" של קלזנר⁹).

אבל המקור החשוב ביותר של שלונסקי הוא ספר תולדות הטבע של מנדלי מוכר ספרים (חברת ב: העוף), ומספר זה באו אל תרגומיו שמות רבים (חלקם בתיווך ספרו של אהרני): טֶבֶל, מַצְלִיב, זִנְבָנוֹעַ (מנדלי: זִנְבָנוֹעַ), פִּיפִּיוֹן, חֲרֻטְמוֹן, חוֹפְמִי, שְׂרוּנִי, מְלֶכֶשֶׁלֶן, רִגְלִי, וגם צירופים רבים, כגון עוֹרְב הַלְבָּנִי, חֲתָף הַזְּבוֹבִים ודומיהם, ועוד לא תם מניינם.

בדברי הספד לשלונסקי אמר יזהר סמילנסקי: "מתחילה נדהמו המבקרים, ועד הלשון העברית, בעלי תריסין, בעלי הלשון והכללים והמסורה – אחר כך נשטף המילון של השפה העברית בשלונסקי [...] והחשובים מכול הם החידושים שנשתכח שם מחדשם, שנקלטו קליטה מלאה כאילו מאליהם וכאילו המתינה להם העברית מימים ימימה".¹⁰

יִרְגָזִי, נַחְלִיאֵלִי, עֶפְרוֹנִי, חוֹחִי, סֶבְכִי, הם ללא ספק חידושים "שנשתכח שם מחדשם", אולם מחדשם הנשכח של אלה הוא מנדלי ולא שלונסקי, וייחוסם המוטעה לשלונסקי במילון חידושו הוא הראייה להיעלמות שם המחדש האמתי ולהפיכת חידושו לנחלת הכלל. ובכל זאת, שמות אלה שנשתגרו ונכנסו למילון הכללי חבים תודה לשלונסקי על חלקו בהפצתם, בהשגרתם, ובסופו של דבר אף בהשכחת מחדשם. ברצף ההיסטורי של "מניחי השמות" שמור אפוא מקום כבוד לשלונסקי לא רק על שום חידושו, אלא בעיקר על שום שהפקיע שמות רבים (משלו ומשל קודמיו) מן התחום המקצועי ונתן להם חיים בתוך ההקשר הספרותי. גם אם בעלי הכנף לא היו חלק מענייני היום-יום של דובר העברית המצוי הרי היו חלק מעולמו התרבותי של קורא העברית הרצוי. הספרות – וספרות הילדים בפרט – הייתה מוליך מוצלח מן האנציקלופדיה או מן הלקסיקון הזואולוגי אל המילון הכללי. ועוד יותר מספרות המקור עשה התרגום להפצתם של מונחי רֵאליה ולשיקועם בשימוש החי.

ה. קיביץ, צ'יביס, קיווית

מילוי מחקר טרמינולוגי בשפת התרגום תובע חפיפה עם שפת המקור במסומן אבל מתיר חופש רב בבחירת המסמן. ניקח לדוגמה את השם **שְׂרוּנִי**. "העוף הנחמד הזה נקרא בלשון אשכנז 'קיביטץ' [Kiebitz]", כתב מנדלי, "כאשר יצעק תמיד בקול: קיביטץ, ואמנם [=אבל] שמו הרוסי והעברי הוא על שם מקום משכנו, כי הוא ישכון באחו ובאגם אשר בשרון", ובהערה הוסיף: "שרון הוא שת"ז [=שם תואר זכר] למקום מישור" (עמ' 317). מנדלי שואל אפוא מן השם הרוסי **Лыг** (לגובֶּקָה) את רכיב המשמעות **Лыг** (=אחו) המסמן מקום מחיה, ודוחה את הפתרון האונומטופאי שהציעה הגרמנית. ב"מסעי הצפורים" של דוידוב יש לציפור זו שם רוסי אחר: **Угбис** (צ'יבִּיס) – אונומטופאי אף הוא – ושלונסקי בחר לתרגם אותו בשם **קיווית**. שם אונומטופאי זה – בדומה ל**קיביטץ** הגרמני ול**צ'יביס** הרוסי – מותאם למערכת ההגיים והצורות של הלשון שבה הוא נועד לשמש (כך נהג מנדלי בשם **פִּיפִּיוֹן**, שהוא תרגומו של Pfeifer הגרמני).

המתרגם־המחדש אינו כבול לשפת המקור, והוא רשאי לבחור רכיב משמעות או צליל הנראה בעיניו או אף לשאוב את חומרי המשמעות ישר מן הטבע בלא תיווך של לשון זרה, ובלבד ש"מן השם יכיר [הקורא] כרגע תכונתם" (הקדמה). "תכונתם" יכולה לכוון אל מזונם – "הצפור הנחמד הזה בשם '**חֹחִי**' יִכְנֶה, מפני אשר מְחִיַת נפשו היא ביותר זרע החוחים והחרולים" (עמ' 165); אל אופיים – "והוא נרגן עז נפש ורגזן, אשר על כן קראתי את שמו **יִרְגָזִי**" (עמ' 150); אל אורחות חייהם – "ואני קראתי לכלם בשם **החֹרְפִים** מפני אשר בחורף לא יסעו לאפריקי וְיִחְרְפוּ באירופה" (עמ' 158); אל צבעם – "הצפור הזה בשם **יִרְקוֹן** יִכְנֶה, מפני אשר מראה נוצתו הוא ירוק־צהוב" (עמ' 176); או אל צורתם – "קראתי את שמו '**הַמְצָלִיב**' לאמר: הצפור הזה יִשְׁפֹּל את ראשי חרטומו ויצליב אותם, עד כי הראש העליון יורד והראש התחתון עולה" (עמ' 177).¹¹

ו. "ואולי יכוון אליו הכתוב"

יותר מחובתו לטבע ולשפת המקור מחויב מתרגם המונחים ללשון היעד. ביחסם לדקדוק אין שלונסקי ומנדלי נבדלים באופן עקרוני. שניהם לא נמנעו מתוספת צורנים לשמות קיימים (**חֲרָטוֹמֶן** ו**חֲרָטְמוֹן** מן חֲרָטוֹם, **זֶהְבוֹן** מן זֶהָב, **חֹחִי** מן חוֹחַ, **אֶגְמִיָה** מן אֶגֶם, **חֹפְנִית** מן חוֹף), או מנטיית הבינוני (**מַצְלִיב**, **צוֹלָלֶת**), אבל נזהרו בחידוש צורני גמור, היינו זיווג חדש של שורש ומשקל, והמעיסו בו. אצל מנדלי רגיל יותר החידוש במשקלים הפוריים גם במקורות

-10-

חֲסֵמֹה שֶׁל מִי יִשְׁאֵר

=====

יש לו חֲסֵמֹה זָהוּבִים, הַסְכּוּנָה דָקָה, וְהִיא צוּשָׁה עַל סְבִיבוּתָיו. שְׂרָץ-עוֹף
 כִּי יַעֲבֹר בֵּיעָף, אִם זָבֹב וְאִם מְרַמֵּר, מִיד יִרְדּוּף אַחֲרָיו, יִחַסְפוּ וַיִּבְלַעְהוּ. וְכַתֵּם
 הַחֲסֵמֹה יִחְזֹר לַעֲנֹס לִשְׁנֵת וְסֵם יִחַכֵּה וַיֵּאחֶזֶק לְשׂוּף חֹדֶשׁ, רָאָה בְקִרְבָּתוֹ אֶת וְכָזוֹ,
 הַסְכּוּנָה צָפָה, נִסְסֵל אֵלָיו וְהִיא שׁוֹפֵךְ לִפְנֵיו אֶת טָרֵי לִיחָזֵל עַל חִירוֹ שְׂקִים הֵט, לֹאמֹר:
 - וִי לִי, שִׁיבִי לִי הָרְבָּה מְחִיבָה אֲנִי לִפְרִימָתִי. יָדֹם תִּסֵּם אֲנִי פוֹרֵה שְׁטוּרָה
 וְכֵא אֲדַע ~~הַסְכּוּנָה~~ וְאַחֲרָיו כָּל אֵלֶּה ~~אֶת~~ לְשׁוֹבֵעַ ~~מִן~~ הַצִּיעָה נָא בְּנִפְטָר, אֲחִי
 וְרַעִי: כֹּחַ ~~בְּרַבְּבוּנִים~~ עָלֶי לַחֲנוּף לְהַשְׁבִּיעַ בְּנִשִּׁי! לִנְקֹר בְּעֵינַיִם כְּסוּךְ אֲיִנִּי יִכּוֹל:
 שְׁסוּרֵי בְּקִי ~~לִיחָזֵל~~

- אֲמַנֵּט דָק הוּא בְּרִיקָה, וְלֹא יִצְלַח לִפְסוּמָה. ~~אֲנִי~~ לֹא כֵן שְׁלִי! אֲנִי בְשִׁלִּי בְּלִיעִנִי
 בְּרַבְּבוּנִים אֲנִי שׁוֹעֵץ, כְּמִין קִלְפָה שֶׁל כְּלוֹם. מִכָּשֶׁ, שֶׁב לָךְ בְּמִקְוֶה וְנִקֵּר גְּרִיבִים דִּי
 קְבִיעֵךְ. טוֹב הִיָּה לוֹ בְּתַגְרִית גַּם אֲתוֹ בְּחֵסֶם שְׁלִי!

שֶׁמֶע הַסְכּוּנָה, הַסְכּוּנָה צָלְפָה, וְאִמֵּר:

- זֶל בָּאָה, מִר צָפָה, שְׁמִיעֵךְ שְׁטוֹט בִּיתֵר הוּא. כְּסוּר שֶׁל אֲנִקּוּר, אֵלֶּה שְׁעִבִיר
 כְּפֶה כְּפֶם שְׁטוֹר. אֲדוּבָא, תִּתְחַל בְּחִסְפֵי שְׁלִי וְדָא, כֹּחַ תְּחַלְלֵנִי הוּא כְּסִיעַ בְּרִיעֵתוֹ!
 שֶׁנָּה תִּטְמָה אֲנִי שְׁנִקּוּ בּוֹ זֹעִיב מִתּוֹךְ הָאֲסִרְבָּלִים. הֵנָּה כֵּן!

וּמִיד, בְּחִרְצוּתָאָה, תִּסֵּם הַסְכּוּנָה קִלְפָה שֶׁל אֲסִרְבָּל הָאֲשׁוּר וּבְמִקְוֶה הַעֲקֻמוּסִי
 הוֹצִיָּה זֶרַע מְרִיתִיקוֹ. ~~כִּי אֲמַנֵּט זֶרַע, לִי חֲתוּכֵי מִכָּשֶׁ~~
 - אֲנִי, - הוֹרָה חֲסֵמֹה זָהוּבִים ~~מִן~~ - חֵסֶם שֶׁל תִּמְסִיָּה יֵשׁ לָךְ, שְׁעִבִיר
 בְּתַחֲבוּלוֹת יוֹתֵר שְׁלִי. מִי יִתְנִנִּי כְּטוֹחוֹ!

- בְּרִיָּם. בְּרִיָּם גְּמוּרִים אֲתֵם בְּחִסְתֵּם הַחֲרֻסוּמִים, - הַצִּיד מִתּוֹךְ הַבִּיעָה
 הַחֲרֻסוּם, הַסְכּוּנָה צָרְפָה, - אִיָּהוּ מְקוֹר מִכָּחָף שְׁהוּא יִשְׂר וְאִךְ וַיִּמָּה לְתַמּוּשׁ בּוֹ
 חֲסוּסִיּוֹת שֶׁל מְשִׁירְבּוֹ מִתּוֹךְ הַיָּד, אֲדוּבָא, הַבִּישׁוֹ וְרָאוּ אֶת חֲרֻסוּמֵי שְׁלִי!
 הַבִּישׁוֹ הַעוֹשׂוֹת מִלְּמַעְלָה לְמַטָּה, וְאֲטֵמֶם, מִתּוֹךְ הַסָּף מְזַדְקֵר שֶׁם הֵסֶם בִּרְךְ כְּעִסְרוֹן
 וְדָק כְּגִפְרוֹר, ~~לִי~~ קִילּוֹן עַל סִיבְאָר.

- הֵה, - גִּבְּחָה חֲסֵמֹה זָהוּבִים, - מִי יִתְנִנִּי חֲסֵמֹה זָהוּבִים.

עמוד מתוך טיוטת תרגומו העברי של שלונסקי ל"עלילות ודברים" מאת ביאנקי
 (ארכיון שלונסקי, מכון כץ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב)

הקלאסיים (טבלן, זנבן, חנקן, גדרון), ושכיח פחות חידוש מסוג ירגזי, שהוא מנמק אותו בדמיון לשמות המקראיים: **ידבש** מן **דבש וינשוף** מן נֶשֶׁף (עמ' 419) בתוספת הצורן **י**. ואילו שלונסקי אוהב לחדש במשקל כפועל: **יסעור**, **ינעוד** ו**ינשורק**.

קיימים הבדלים בין מנדלי ושלונסקי אך יש לחפש אותם בהיסטוריה של התרבות העברית יותר מאשר במזגם ובנטייתיהם האישיות. המאפיין את מנדלי הוא הקשר הבין-טקסטואלי ההדוק שבין חידושי לבין לשון המקרא. הוא נשען על לשון המקרא בשאלת שמות, וממנה ובה הוא גם מוצא הנמקות פילולוגיות לשאלותיו: "העופות האלה אורבים לשרץ העוף [...] ויחטפום כשהם פורחים באויר. ואני אמנם קראתי את העוף פליעגענשנאפפער [=בולע הזבובים] בשם **חתף** ושמו נאה לו, מפני שהוא יארוּב לחטוף טרף ואולי יכוון אליו הכתוב (משלי כ"ג ח"ח) אף היא כחתף תארוּב [...] " (עמ' 102).

להישענות על הכתובים ביטויים שונים. הפשוט שבהם הוא מתן משמעות נוספת למילים קיימות, כגון **חתף** הנזכר למעלה, או **להבי** (=פלמינגו) מן "פני להבים פניהם" (ישעיהו יג, ח), או השם **פחל** שמשמעו המקורי צבע איפור (חידוש של שלונסקי באנלוגיה ל**שָׁרָק** של אהרני, הוא **אדם חזה**). כך **אלקום** – מילה סתומה במקרא (משלי ל, לא) – נבחרה לתרגם את alk (לטינית: Alca) משום צלילה, וכך הוא גם השם **רגלי** שנומק במילים "מפני אשר נקל לו לרוץ ברגליו מלעוף בכנפיו" (עמ' 343–344), אך אין ספק שלצלילו, המזכיר את השם הגרמני Ralle, יד בדבר.

ז. עפרון החתי, סבכי החשתי, נחרי הבארת

אבל האמצעי העיקרי הוא הסבת שמות פרטיים של אנשים ומקומות גאוגרפיים לשמות של בעלי כסף. על ה**סבכים** אומר מנדלי: "ינועו תמיד בסבכי העצים [...] ילקטו שרצים למאכלם בעפאים ובענפים", ובהערה: "כמו **סבכי החשתי** (שמואל ב', כ"א י"ח) שהוא נגזר מן סבך" (עמ' 124). **חופמי** אף הוא שם פרטי במקרא, והוא נבחר על שום ש"משכנס בכל ארצות הצפון ויכאֹו בארצנו, בנסעם הנגבה והם רצים על הרפש ועל החול בחפיים" (עמ' 337; הניקוד במקור). כמוהם גם **עפרוני** נגזר מן השם המקראי עפרון, כי "מראהו חום כמראה עפר" (עמ' 145), וכן **נחליאלי** מן נחליאל שבו חנו בני ישראל, על שום שמשכנו סמוך אל נחלים, **ירקון** על שום צבעו, **פתיאלי** מן פתואל המקראי על שום שנחשב לפתי, **נחרי** מן "נחרי הבארת" (שמואל ב כג, לו) על שום קולו, **מגרון** – כשם העיר (שמואל א יד, ב) – בדמיון לצליל השם הלטיני Mergus בשיכול הגיים, ועוד.

רוב השמות משמשים מפגש לשני כליו העיקריים של המשכיל היהודי בעת ההיא – לשון המקורות הקלאסיים והלשון הגרמנית – ושקיפותם מושגת באמצעות ניתוח השמות הפרטיים המקראיים מזה והשמות הזואולוגיים הגרמניים מזה. הפירוק לרכיבים הסמנטיים מאפשר את חיבור השם הפרטי המקראי עם התכונה המצויה בשם הגרמני: רכיב המשמעות חוף בשם **חופמי** מתרגם את הרכיב Strand (=שְׁנָדָה, שְׁפָה) בשם הגרמני Strandlaufer, ורכיב המשמעות סֶבֶךְ בשם **סֶבְכִי** מתרגם את רכיב המשמעות Gras (=עשב, דשא) בשם הגרמני Grasmücke. כמו כן **פְּתִיאֵלִי** מתרגם את Gimpel, **שׁוֹרֵק הַמַּטְרִי** את Regenpfeifer, **נַחְרִי** את Schnarre, ועוד.

גם בדיוניו האטימולוגיים והדקדוקיים נשען מנדלי על טקסט המופת המקראי: "ממלת חום (ברוין) בניתי שם **אֲחוּמִים** לצפרים חומים ע"ד השם אֲחוּמִי (ד"ה א, ד' ב') הנגזר לדעתי ממלת חום עם אל"ף נוספת לסמן שם, כמו אֲשָׁחור (שם, שם ה') שהוא נגזר לדעת געזעניוס מן שחור (שווארץ)" (עמ' 126); "על חכו יש כמו גב וגבנונית קשה, לכן אכנהו **גִבְתוֹן** לאמר: בעל גבנונית", ובהערה: "שם העיר גִבְתוֹן (יהושע מ"ט י"ג) נגזר משרש גב [...] ותמונתו של השם הזה הוא כשמות כְּרֶסֶתוֹן פְּרֶסֶתוֹן בדרז"ל. ר"ל, בעל כרס, בעל פרסות, והאותיות ת"ן הנוספות על האותיות השרשיות, הן תחת מלת 'בעל' ומורות על הסגולה הנמצאת בהעצם" (עמ' 156).

גזירת שמות פרטיים ממילים ומשורשים כדי לסמן את תכונות בעליהן היא שיטה רגילה (ששורשיה קדומים) בספרות היפה המשכילית: נַעֲמָן וְעָדָן כנגד גַּעַל וְנָבֶל בספרי מאפו, למשל. גם מנדלי החזיר את השקיפות לשמות הפרטיים כשהוציא אותם מן הספר אל החיים ואל החיות, מן הקודש אל החול. שני הצדדים הרוויחו מן השידוך: השמות זכו לעדנה, והמדע התברך בשמות בעלי משקל היסטורי ותרבותי. את אופני השאיילה מזה וההפקעה מזה יש לראות כחלק מן המערכה הכוללת שניהל מנדלי לשחרור הלשון מאחיזתם של טקסטים סמכותיים.

ה. "לבטי דור יסעורי"

במעט ספרי הזואולוגיה הכתובים עברית שעמדו לפניו מצא מנדלי רשימות מצומצמות של מונחים שכללו מעט שמות וצירופים עבריים ובעיקר שמות גרמניים באותיות עבריות, לפעמים בתוספת המילים **חיה**, **עוף** או **ציפור**.¹² בהנחת היסודות למינוח מודרני עשה אפוא מנדלי מעשה רב. שבעים-שמונים שנה אחרי מנדלי מונחות לפני שלונסקי רשימות עשירות שמהן הוא נוטל מלוא חופניים, וכשהוא נדרש להכריע בין נרדפים הוא פועל על פי טעמו הספרותי. ובאשר לחידושו, בתקופה שהעברית שולטת בכל אגפי החיים

והתרבות אין שלונסקי זקוק עוד לתיווך המקורות, אבל בדומה לחידושי מנדלי בתרגום שמות גרמניים (ולפעמים גם רוסיים), אף חידושו שלו לא קיבלו בדרך כלל את השראתם ישירות מן ההתבוננות בטבע אלא נסתייעו בתיאור המילולי ובשקיפותם של השמות הזואולוגיים בלשון המקור, הרוסית. זאת ועוד, תפיסות משכילות שראו במדע ובספרות כלים שלובים למטרה אחת, פינו במרוצת השנים מקצת מקומן לתפיסות ספרותיות מודרניסטיות מתבדלות, שהדנוטציה הברורה לא הייתה מונחת בראש רשימת תביעותיהן האסתטיות.

מצד הפונקציה הספרותית נחלקים שמות הציפורים בתרגומי שלונסקי לארבעה סוגים. בשירה בולט המקרה הפרטי של ה**יִסְעוֹר**. שם זה משמש במעמד של מוטיב ואפילו תמה,¹³ והוא סמל הסער, שאף הוא מוטיב מוביל בשירת שלונסקי וכפצוי – גם בזירגון של מבקריו (שמות הספרים "סעור עלילת הנפש" של עזריאל אוכמני, "בין גדי וסער" של ישראל לוין ועוד): השיר "יסעורים" נדפס ב"כתובים" בשנת 1930, והשיר "יסעור" כונס לספר "שירים" בשנת 1942 (עמ' 18–19). "כָּל מִשְׁבֵּי סוּפוֹת עוֹלָם / בְּבִלִי מִשִּׁים נִגְעוּ גַם בְּנוֹ" ציטט שלונסקי את פושקין בשער קובץ שירים זה, ואכן השפעת השירה הרוסית ניכרת גם במוטיב הסער וסמלו היסעור: "שיר היסעור" של גורקי נדפס בתרגום שלונסקי ב"שירת רוסיה" (עמ' 32–34) בשנת תשי"ד. פירוש שם העוף ברוסית: "מבשר הסערה", ומנדלי (שכינהו "עוף הסערה") מסביר את טעמו במליצה מקראית: "אם רוח סערה נכון לצאת מאוצרותיו ולשים ים כמרקחה, יחיש מפלט לו על האניות או על הכפים ובזאת יזהיר את אנשי הספינה" (עמ' 368). השם **יִסְעוֹר** הלם בזמנו הלכי נפש אישיים וקיבוציים,¹⁴ ולראיה – תפוצתו בשמות משפחה וקריאת יישוב בשם זה. גם שלונסקי כותב ב"טורים" ("יג בתשרי תרצ"ד) על הפואמה "דִּנְיִי" "כי בו קיפלתי כפל-שס"ה ימים ולילות של לבטי דור יסעורי". היום **יִסְעוֹר** הוא כינויו של מסוק צבאי.

שלונסקי חידש במשקל יפעול גם את ה**יִרְעוֹד** וה**יִשְׂרוֹק** – שמות בעלי שקיפות גבוהה גם מצד המשמעות (רעד, שרק) וגם מצד הצורה (משקל זה מוכר משמות צמחים וחיות, מקצתם קלאסיים – יִנְשׁוֹף, יְחָמוֹר, יִרְבּוֹץ, יִבְרוֹחַ, יִחְנוֹן, ומקצתם חדשים בעברית – יִפְרוֹק, יִרְבּוֹץ ועוד). שמות אלה – האחד מתרגום "הדון השקט" והשני מתרגום "קרקע בתולה" – לא נתקבלו בוועדה למונחי בעלי כנף; תחת ה**ירעוד** אושר השם **חֲבֵה קטנה** (ככתוב אצל אהרנ'י), ותחת ה**ישרוק** – **בִּרְזֵן צֶהֱב־מֶצֶח** (מנדלי: **בר-אוזא השורק**). את **חֲבֵה גדולה** מכנה הזואולוג אהרנ'י בשם **רַעַד** (שם שאול מן הערבית), ואפשר שיש כאן עירוב בין שתי החובות.

הפונקצייה הספרותית השנייה משמשת בפרוזה של שולוחוב ושל סופרים רוסיים אחרים שנמנו למעלה, בשתי דרכים: כפרט בתיאור הרקע – "לא הרחק משם ניתרה מתוך הקן ירעודית אפרפרה, עלובת מראה" (הדון השקט, ג, עמ' 356), וכדימוי – "כירעוד במצודה היה החוזה מפרסס מתחת ללסוטה הצרה" (שם, א, עמ' 42). ההבדל בין שני שימושים אלה אינו חד, שהרי תיאור הטבע עשוי להיות אנלוגי לעלילה האנושית גם במובלע.

ט. עלוה, עלוית

את הפונקצייה השלישית מייצגת "הפואמה המדעית" "מסעי הצפורים" של קונסטנטין דוידוב. ביצירה זו מייצגים שמות הצפורים ותיאוריהם את המין כולו, ואין לפרטים מתוכם תכונות אישיות נבדלות משל חבריהם. גם בתרגום העברי מוצגים השמות כמונחים מוסכמים בלא כל קישוט. לסוף הספר נספח גלוסר של השמות העבריים ומולם השמות הרוסיים. לתרגום של שלונסקי שתי מהדורות. האחת משנת 1941 והשנייה משנת 1972. בין המהדורות הצטרף שלונסקי לוועד הלשון ואחר כך לאקדמיה ללשון העברית והשתתף בעבודת הוועדה לשמות בעלי כנף. שלונסקי הביא אל הוועדה את השמות מתרגומו – חידושים ושאילות – והוועדה הביאה אותם בחשבון בשיקוליה ובהכרעותיה. היא אימצה את הצופית ואת הקינית (שלונסקי: קיית), את הפחל ואת פחל הפחזה, את היסעור ואת האגמיה, כפי שעולה מרשימת מונחי בעלי הכנף שראתה אור בשנת 1965 בתוך זיכרונות האקדמיה ללשון העברית, י-יא (תשכ"ג-תשכ"ד). החלטותיה של הוועדה ניכרות במהדורה השנייה של "מסעי הצפורים". במקרים רבים קיבל שלונסקי את סמכותה של האקדמיה והחליף את שמותיו בשמות משמותיה: חרטמון הנזר של מהדורת 1941 הפך לחרמשון גדול במהדורת 1972; חרטמון ננס/בינוני הפך לחרטומית גמדי/בינונית (במונחי האקדמיה: חרטומית); עפרוני יערי הפך לעפרוני עצים; ירוקית לעלוית; שלגן לחצוצרן; צויצית לציצנית; קיכלי משורר לקיכלי רוני (אבל קיכלי מנגן לא הוחלף); צופית לקוליברי. השם צופית נדחה כשם לקוליברי אבל התקבל כשמו של מי שכונה עד אז יונק הדבש של ארץ ישראל (Palestine sunbird). בכמה מן השמות החדשים גרס שלונסקי מורפולוגיה שונה מזו שגובשה בוועדה: חרטמון שהיה לחרטומית (במונחי האקדמיה: חרטומית); סנונית המים שהייתה לשחפית (במונחי האקדמיה: שחפית); חתף הזבובים שהיה לחטפית (מן חטפיתא הארמית; במונחי האקדמיה: חטפית). לא מן הנמנע הוא שלפחות חלק מן החלופות אף הן הצעותיו של שלונסקי. המילה עלוה, למשל, היא כידוע חידוש של שלונסקי; לא רחוק לסבור שגם עלוית היא פרי המצאתו.

כמה שמות מן המהדורה הראשונה (צולֶלֶת, חופְמִי לוֹחֶם, בְּרִנֹּז חֲדוּד זָנָב) שאומצו על ידי הוועדה בשינויים (צולֶל, לוֹחֶם, בְּרִנֹּז חֲדָ זָנָב) משמשים בצורתם החדשה במהדורה השנייה. עם כל זה כמה שמות לא הוחלפו ושלונסקי דבק בהם גם במהדורה השנייה: חֶכְלִיל הֶחָזָה (אולי כמחווה למנדלי שכתב חֶכְלִיל הַגְּרוֹן, ולא אָדָם חָזָה, כקביעת האקדמיה), יוֹנֵת הֶבֶר (ולא יוֹנֵת סָלָעִים), רִגְלִי (כמנדלי, ולא רָלִית), עוֹרֵב הָזָרַע (ולא עוֹרֵב מְזָרַע), סִבְכִי (ולא סִבְכִי), חוֹפְמִי כבמקרא וכגרסתו של מנדלי (ולא חוֹפְמִי כקביעת האקדמיה).¹⁵

י. "הצפור – היא פואימה"

"מסעי הצפורים" של דוידוב מחבר שני תחומים שכל אחד מהם תובע דרכי עיצוב לשוניות שונות בתכלית ממשנהו. הוא מוגדר כדבר והיפוכו – "פואמה מדעית" – ומחברו מודע היטב לסתירה המובנית בתוך ההגדרה. כפיטן הוא מתנצל על היובש הפורמלי של המינוח המדעי: "כי הנה יקיץ השכל, יתעורר, יעמוד על זכויותיו [...] ומשורר זה [הקיכלי...] ייהפך לצירוף פשוט, גס, של מלים לטיניות, למונח מדעי שאין בו שום לחלוחית: *Turdus musicus* ממש כשם העפרוני הזה, הצעיר לעולם, שהיה כל כך קרוב לכם ועורר זה עתה את לבבכם להרקיע שחקים, ייהפך לסתם *Alauda arvensis* פשוט ובנאלי. חרדת אלוהים!" (מהדורה שנייה, עמ' 41). וכחוקר הוא מתנצל על הגלישה הרומנטית מן הדיון המדעי: "אל נא אפוא יתרעם עלי הקורא, אם יראני, שאני, המלומד שמלאכתו בכך, סר לפרקים מן החקר המדעי הצרוף [...] ונתפס לרומנטיזם [...] וכי אפשר לו, לאדם, לדבר על הצפור בלי המיית לב? [...] הצפור – היא פואימה" (שם, עמ' 9). בדברים אפולוגטיים אלה מנסה דוידוב לקשר בין הכתיבה המדעית לכתיבה האמנותית ולהציגן כאילו אי אפשר לזו בלא זו.

מן התואר "מדעית" נגזרת חובת המתרגם להביא שם עברי אחד תחת שם רוסי אחד, בלא עודפויות ובלא מְחַסְרִים, ושלונסקי אכן השתדל לעשות זאת. אולם במהדורה השנייה הוא עמד בפני כפל נאמנויות – נאמנות אחת להחלטות האקדמיה (שהוא אף היה שותף להן), והנאמנות האחרת ליצירי רוחו הקודמים. כדי לספק את שתיהן נקב שלונסקי לפעמים בשני שמות לציפור אחת (לפעמים הוצב השם השני בתוך סוגריים) תוך ניצול זהיר של חירות המשורר: זְמִיר הַסּוּף שבמהדורה הראשונה הוא זְמִיר הַסּוּף וגם קִנִּית במהדורה השנייה; סִיס הַלְיָלָה הוא סִיס הַלְיָלָה וגם תַּחְמָס; תַּרְנְגוֹל הֶבֶר הוא תַּרְנְגוֹל הֶבֶר וגם שְׁכֹי עֶנֶק. במהדורה הראשונה הוכתרה רק ציפור אחת בשלושה שמות: קִיכְלִי מִנְנָן (עמ' 51), קִיכְלִי מְשׁוֹרֵר (עמ' 66) וקִיכְלִי מְנַעִים הַזְמִירוֹת (עמ' 8; ספק מונח ספק תיאור פיוטי).

יא. "הסבראש - כשמו כן הוא"

הפונקצייה הספרותית הרביעית מתגלה בצרור סיפורי הילדים "עלילות ודברים" הכולל סיפורים דידקטיים המתבססים על התבוננות בטבע. רוב הסיפורים בנויים במתכונת "משל יותם": רשימת פרטים שיש בהם גם מן השיתוף וגם מן הגיוון, ובסופה חל מפנה, כאשר השונה מכריע את הדומה. "החומר הלימודי" כולל הכרת הפרטים הזואולוגיים השונים, ו"הלך הערכי" הוא הפלורליזם, הגיוון שבתוך הקבוצה: בסיפור "משכנות היער" מתוודע הקורא לסוגים השונים של משכנות הציפורים, בסיפור "חוטמו של מי עדיף" - לצורותיהם ולתפקידיהם של המקורים השונים, וכיוצא באלה. המגמה הדידקטית חלה גם על הלשון, וממילא על השמות. בדומה למנדלי, שראה בספרי הזואולוגיה שלו כלי להכשרת כותבי עברית ולא רק מכשיר להפצת דעת ומדע, ייחס גם שלונסקי חשיבות רבה לקהל קוראים צעיר וייעד להם תפקיד מוביל בבניית השפה. וכך כתב ביומנו בשנת 1943:

איזו קללה - להיות סופר בלשון שאינה מדוברת משך דורות [...] תמיד להיות יוצר [...] אך באסוציאציות ספרותיות. מן הספר. ולא מן החיים. עד מתי?! אשריכם תינוקות, קונדסים עבריים - אתם הנחמה (פרקי יומן, עמ' 47).¹⁶

כמו תיאורי הטבע, גם הנמקת השמות משולבת בסיפור. באין גלוסר של שמות רוסיים דוגמת "מסעי הצפורים" ובאין הערות שוליים דוגמת "ספר תולדות הטבע", נפרשים נימוקי השמות בדרכים אחרות. בנוסח "יונה אחת, יְעֲרֹנִית שמה [...] יֹנֶת יַעֲר" (עמ' 11), שהוא תרגום מילולי מרוסית, קוֹדֵם הסוג (המוכר מכבר: יֹנֶה) לַמִּין (שזו אולי ההיכרות הראשונה עמו: יְעֲרֹנִית), ואחרי שניהם בא גם צירוף מבאר. הַסְּבֵרָאשׁ (חידושו של אהרני ואביהם של החידושים המאוחרים **עֲבֵרָאשׁ וצִהֲרָאשׁ**) מתואר כ"צפור עקומת צואר - הוא הסבראש [...] כשמו כן הוא - מסבב ראשו אילך ואילך" (עמ' 6; המילים שבפיזור חסרות במקור הרוסי). גם אצל מנדלי אפשר למצוא ניסוח דומה: "כשם הצפור הזה כן הוא, אֶחָמִי שמו וחוס הוא מראהו" (עמ' 126). אבל את הסבריו של מנדלי לשמות מלוות נוסחאות פתיחה (מקצתן צוטטו למעלה) המסמנות לקורא שהמחבר חָדַל לרגע מן הדיון בטבע ועובר לדיון בלשון, ואילו בסיפורי ביאנקי השמות החדשים מתפרשים מתוך ההקשר (לפעמים גם בעזרת האיורים) ומסורגים בשיח הספרותי (כשם שהתיאור הזואולוגי משולב בו). ברוב המקרים יש לו גם תפקיד בעלילה (למשל להסביר מדוע נבהל הכלב למראה הסבראש).

בשני המקרים האלה השם המופר או התיאור החיצוני קודם לשם העלום; במקרים אחרים הסדר הפוך (גם במקור הרוסי): החופנית, גיבורת הסיפור "משכנות היער", מתוודעת תחילה לשמות (בדרך הדיבור הישיר) ורק אחר כך לומדת להכיר את בעליהם: "עופי, בקשי לך את הַזֶּהָבִין [...] קרבה במעופה וראתה: צפור זהב יושבת לה על ענף" (עמ' 13). וכן במפגש עם הַיִּרְקִית, "הקטנה, הצהובה, שוכנת לה בדשא", ועם הַטְּבֵּלִין הַמְּצִיץ, "עוף שראשו גדול ועל קדקדו נוצות זקופות כמין קרניים" (עמ' 15–16). תהליך הלימוד שחווה הקורא מקביל לעלילת ההתוודעות של החופנית: מן השמות הסתומים (אם כי לא לגמרי אטומים) אל השמות שהתיאור הפך אותם לשקופים.

יב. "הזנבנוע לבית הנחליאלי"

הדרך השכיחה ביותר להקניית השמות החדשים היא דרך הזיהוי והפירוש (פרדיקציה), ובה מניח שלונסקי את השמות החדשים (בין שלו בין של אחרים) זה בצד זה ומטיל עליהם לפרש זה את זה: "סְנוֹנִיַת הַבֵּז הוא הַבֵּזוֹן" (עמ' 9; כנראה טעות וצריך להיות בֵּז סְנוֹנִיָּוִת, כפי שהוא ברוסית, שהרי מדובר בסוג של בֵּז, "הַקִּיק, הוא עוֹרֵב הַצִּיצָה, זה הַעוֹרֵבִי הַגִּבְנִי" (עמ' 85; בכתב היד נוסח אחר: "עוֹרֵב הַצִּיצָה, הַעוֹרֵבִי הַגִּבְנִי"), "תַּרְנָגוֹל הַלְבָּנָה הוא תַּרְנָגוֹל הַבֵּר" ("משמר לילדים", ז, עמ' 597; במקור שם אחד מורכב: Kocay-Tetepev, שבין שני רכיביו יחסי מִדְרֵךְ [הייררכיה] של מין וסוג, כמו בשם סְנוֹנִיָּוִת-חוֹפְנִיָּוִת שבסיפור "משכנות היער").

השיוך המשפחתי אף הוא מדרכי הזיהוי: "מפרחי האנקורים אשר לבית הדרורים" (עמ' 49), "הזנבנוע לבית הנחליאלי" (עמ' 83), "הקאקים בני העורב" (עמ' 51), "אחד מבני הלילית הוא הכוס צהוב העין" (עמ' 76). בכל הדוגמאות האלה נמצא במקור הרוסי שם אחד בלבד. צירוף דמוי-שם, כמו "לבית אֶדְמִי הָרֵאשִׁי", עשוי לבוא גם במקום סתם תואר ברוסית: "צעיר ואדום ראש". וההפך, השם הרוסי עשוי להשתקף בעקיפין: בצירוף החוֹחִי הַטְּרָן (עמ' 55) התואר טְרָן ולא השם חוֹחִי הוא תרגומו המילולי של השם הרוסי Шегол (שְׁלוֹג). הסיווג הוא לרוב למראית עין ואין לראות בשיוך המשפחתי מיון מדעי. תכלית הכפלת השמות היא ספרותית ודידקטית: הסמכת שמות חסרי דנוטציה לשמות בעלי דנוטציה ולן חלקית מוסיפה איור מילולי הנותן מושג כלשהו לקורא באילו בעלי כסף הכתוב מדבר.

יג. "מן המקור ולחוף"

הנוסחאות בְּנִי, לְבִית משמשות במקרא לשיוך שבטי ומשפחתי של בני האדם. העתקתם מרשות לרשות היא אמצעי האנשה. עוד אמצעי האנשה הוא

הצירופים הכבולים שהרכיב האנושי בהם מוחלף ברכיב מן החי, כגון "פיק כנפיים" (עמ' 57; בפרקי יומן, עמ' 73: פיק ידיים), "לא עוף ולא בן-עוף" (עמ' 9), "ביצי החמודות" (עמ' 54), "למה איחרו כנפיו" (עמ' 54), "נוצה על נוצה לא ישאירו על גבו" (עמ' 51), "מן המקור ולחוץ" (עמ' 89), ועוד ועוד. גם בראש כתב היד של "עלילות ודברים", הוסיף שלונסקי את המילים: "להכניס את הביטוי 'חובשי קן'". כך ניצל שלונסקי את הפוטנציאל היצרני של אוצר המילים והצירופים ניצול מרבי כדי "ליצור מלים חדשות, לצרף צירופים לא-היו-עוד" ("טורים", א [1933]). ב"פרקי יומן" חשף שלונסקי את "תהליך הייצור" באמצעות הצבעה על הדגם היוצר: "זנונית (סנונית)" (עמ' 75), "שגול (שקול) ומדוד" (שם). כך נהג גם בצירופים שהעתיק מ"ספר הבהמות" של מנדלי: "נודדי זנב (כמו נודד כנף), נטוי זנב (כמו נטוי גרון)" (שם, עמ' 99). התהליך נגלה גם בחילופי הנוסח. בכתב היד כתב שלונסקי: "זקני הדרורים מכות רצח יכוהו" ובדפוס: "נקירות רצח ינקרוהו" (עמ' 51).

הנרדפים הרצופים שנזכרו למעלה משמשים לגיוון ולהפגנת עושר הלשון גם כשהם רחוקים זה מזה, והתרגום מציב שלושה שמות בְּמָקוֹם שהמקור חוזר על שם אחד או, במקרים בודדים, על שני שמות. לדוגמה: טְבֻּלְנִית מְצִינָה, טְבֻּלְנִית מְקִינָה וטְבֻּלְנִית סתם (אצל מנדלי הַטְבֵּלֶן הַמְצִיץ והַטְבֵּלֶן הַמְקִיץ הם שני עופות שונים!); אֶנְפִּית הַקְּנִים (תרגום מילולי מן הרוסית), אֶנְפִּית מְשֻׁרְטֶט (השם העברי המוסכם למן אהרני ואילך) ואֶנְפִּית סתם. צירופים מאפשרים גיוון לא רק על ידי החלפת איבר אחד באחר אלא גם על ידי השמטתו. האיבר המושמט יכול להיות סומך – אֶנְפִּית (הַקְּנִים), מושא – חוּטֶף (זְבוּבִים), או תואר – טְבֻּלְנִית [מְקִינָה]. אחרי ההיכרות עם השמות השונים חוזר אחד השמות בקביעות (מסיבות דידקטיות, כנראה).¹⁷

יש לסייג ולהוסיף שלחלק מדרכי התרגום יש הצדקות ספרותיות מקומיות. לדוגמה: השם **אֶנְפִּית הַקְּנִים** (עמ' 3) מרמז על מקום חיותה של האנפית, ומתאים לאקספוזיציה של הסיפור. לעומת זאת שמו השני של אותו העוף, **אֶנְפִּית מְשֻׁרְטֶט** (עמ' 4), מתקשר לעלילה גופה, ואינו נחשף אלא בשעה שהפסים המשורטטים על גופה של האנפית ("כולה רצועות רצועות") מתדמים לקנים ונגלים כמכשיר הסוואה יעיל מפני טורפים. לו הקדים שלונסקי להזכיר תכונה זו הייתה הפואנטה נחלשת.

יד. החוחי והחוחית

סוגיית "זכר ונקבה" ממחישה את ההבדל בין החובה המדעית לבין הנורמות והצרכים הספרותיים. הזואולוגיה מכירה בשם **חסידה** גם כשמו של הזכר ובשם **נשר** גם כשמה של הנקבה. והוא הדין בשמות החדשים. הצורך י:

נפוץ מאוד בשמותיו של מנדלי והוא ירושת ספרות החכמה מימי הביניים מזה והשפעתה של הגרמנית, שפת המקור של ספריו, מזה (Vogel [=ציפור] הוא מין זכר בגרמנית). בעברית כברוסית **ציפור** היא נקבה (והשם **עוף** יוחד בדרך כלל ל"ציפור גדולה"), לפיכך רוב חידושי המאה העשרים מסתיימים בצורנים **ִית** או **ִיָה**, לפי האפנה המהלכת בעת החידוש.¹⁸ מכל מקום השם הזואולוגי של בעל הכנף אחד הוא: צורת זכר או צורת נקבה. לא כך בספרות. מן ההאנשה והאינדיווידואציה נגזרת הזוגיות, ושלונסקי בתרגומו, כביאנקי במקור הרוסי, נזקק לנטיית הנקבה מן הזכר והזכר מן הנקבה.

בסיפור "חוטמו של מי עדיף" מתוודע הקורא לציפור **חֲתָף הַזְּבוּבִים** אך בסיפור "הקוקיון" שמה **חֲטֹף הַזְּבוּבִים** (שניהם שמות מבית היוצר של מנדלי; אהרני ושלונסקי: **חֲטֹפִית**; במונחי האקדמיה: **חֲטֹפִית**). לכאורה דומה הדבר למקרים אחרים שבהם ניצל שלונסקי את הפרדיגמה לשם גיוון והעשרת אוצר המילים, ולא היא. בסיפור "הקוקיון" נזקק שלונסקי לשני בני הזוג לפיכך בחר בשם הניתן לנטייה על פי המין: **חוטף הזבובים** (או סתם **חוטף**) מזה ו**חוטפת הזבובים** (או סתם **חוטפת**) מזה (כברוסית: Мухолов וМухолова [מוחולוב, מוחולובה]), ואילו בסיפור "חוטמו של מי עדיף" אין למין תפקיד ולפיכך נבחר **חֲתָף הַזְּבוּבִים** שאינו נוטה לפי מין. בדיקה בכתב היד של תרגום סיפורי ביאנקי מלמדת שתחילה הייתה מצבת השמות הפוכה – **חֲתָף** בסיפור "הקוקיון" ו**חוטף** בסיפור "חוטמו של מי עדיף" – ושהתיקון השיטתי בשני הסיפורים בכיוונים הפוכים נעשה מתוך מודעות לצרכים השונים.

הפתרונות נבחרים לפי האפשרויות שמזמנת לשון התרגום ולפי טעם המתרגם. המילים **אשתו**, **רעיתו**, **זוגתו** במשפט "הִפְרוּשׁ עב המקור עם אשתו, וחֲטֹף הַזְּבוּבִים המנומר עם רעיתו, והחֲחִי הטרזן עם זוגתו" (עמ' 55) מתרגמות מן הרוסית את נטיית הנקבה הדקדוקית של שם הזכר: Щеглихой (צִיגְלִיחֹי) היא נקבת Шегол (צִיגֹל), Зяблихой (זִיבְלִיחֹי) היא נקבת Зяблик (זִיבְלִיק) וכו'. שלונסקי כתב **חֲחִי** (אף על פי שלמן אהרני ואילך רווח השם **חֲחִית**) משום שהיה זקוק לציפור זכר. לעומת זאת במקום שברוסית נכתב "קוקֶה אבא" ו"קוקֶה אמא" יצא שלונסקי ידי חובת רוסית ועברית כאחד בכפל סימנים לסימון המין: הקוקֶה־האב והקוקֶה־האם (עמ' 96).

טו. יִנְשׁוּפָה ויִנְשׁוּפִית

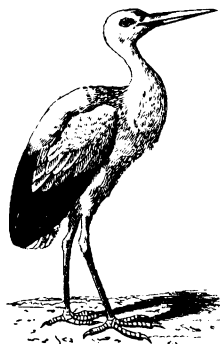
חיבה יתרה נודעה משלונסקי לצורת הנקבה הסגולית המלעילית, במיוחד בשירת הילדים ובשירה הסטירית והליצינית: קִינְזֶפֶת (בחרִיזה עם תִּפְּתָה), (שׁוֹרְפֶר ו)שׁוֹרְפֶרֶת, צִפְּדָעַת, (מִזְנָד ו)מִזְנָדַת, בִּלְבָּלַת, חֲתָלְתָלַת, (החֲלָשׁ

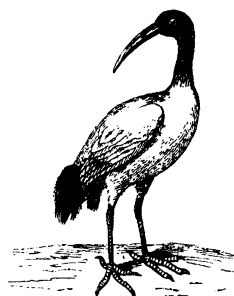
(Purpurreiher.) שֶׁלֶף אֲדָמָה. (42)

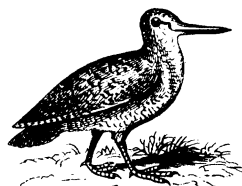
(Kranich.) עֶגְרִי. (41)

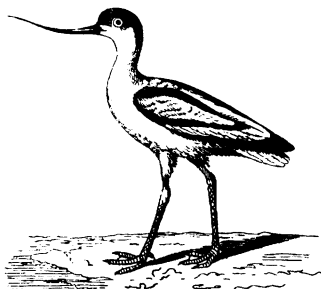
(Storch.) הַסְטִידָה. (43)

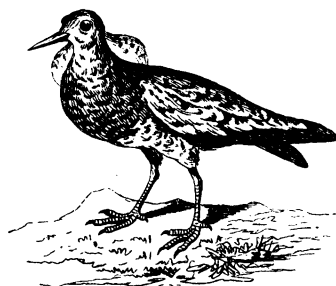
(Ibis.) שֶׁלֶף מִצְרִי. (44)

(Waldschnepfe.) הַרְשִׁימֵן יִיעָרִי. (45)

(Säbelschnäbler.) פִּי חֶרֶב. (48)

(Kampfhahn.) הַרְשִׁימֵן רִנְנָה. (46)

וה)חֶלֶשֶׁת.¹⁹ נראה שסיבותיה של נטייה זו בהטעמה המלעילית, והן דומות לסיבותיה של תפוצת צורת הזוגי בשירתו של שלונסקי ובני דורו.²⁰ הצורנים יִית או יִיה או יִה הם תוספת כמעט אוטומטית לצורך הפקת הנקבה מן הזכר בלשון העברית, ואם נגזרים מן התוספת שינויים מורפולוגיים בבסיס המילה (כגון שָׁלוּ/שָׁלִיט) אף הם כמעט אוטומטיים. אבל שלונסקי נוקט דרכים אלה רק כשדרך הנטייה הסגולית המלעילית סגורה בפניו: טְבִילָנִית,²¹ יִרְעוּדִית, שָׁלוּתִית, יִנְשׁוּפִית, יִנְשׁוּפָה, בְּרַבּוּרָה. כאשר הטקסט אינו דורש הבחנה בין זכר לנקבה, צורת הנקבה מתפרשת לפעמים כהקטנה,²² כדרך שמפרש כנעני במילון חידושי שלונסקי את השָׁלִיטִית והיִנְשׁוּפִית (הוא אף מבדיל בין יִנְשׁוּפָה ליִנְשׁוּפִית), אבל את היִרְעוּדִית הוא מפרש כנקבה סתם. לאמתו של דבר אין ההקטנה מתבקשת מן המובאות שבמילון חידושי שלונסקי, וגם אין הבדל מצד זה בינן לבין המובאה של היִרְעוּדִית.

שלונסקי אהב, כאמור, את דרך הנטייה הסגולית המלעילית: אֶנְקֶרֶת, אֶנְזֶת, תַּחֲמָסֶת, בְּרִנְזֶת, שהיא ברוב המקרים נטייה מסורגת, כלומר גוררת שינוי במבנה המורפולוגי. בפרסומו הראשון של הסיפור "השועל הערמומי והברוזות הפיקחת" ("משמר לילדים", ז, עמ' 559) נהגה הצורה בְּרִנְזִית; בכינוסו של הסיפור (עלילות ודברים, עמ' 75) החליפה צורה ומעתה היא בְּרִנְזֶת. בנוסף לסיבה הריתמית (מלעיל) אפשר שהשמות הסגוליים באים גם לשם בידול בין השמות הזואולוגיים של הציפורים, כגון יַעֲרֻנִית, צוּפִית, בְּרַכִּיָּה, אֶגְמִיָּה לבין השמות הנקביים שיש להם הצדקה ספרותית לשעתם ולמקומם בלבד. הבדל נוסף אפשר למצוא בין האֶנְקֶרֶת והאֶנְזֶת, נקבות האֶנְקֹר וְהאֶנְזֶת, לבין האֶנְקֹרִית שהיא לשון האנקורים: "אמרה צְוִיָּה בְּאֶנְקֹרִית צחה" (עמ' 49) והאֶנְזִית שהיא לשון האווזים: "ואנֶזֶז לוֹ בְּאֶנְזִית" (מיקי-מהו, עמ' 143). שונה מקרה הסנונית. בשם זה מתבטל הניגוד בין הציפור ללשונו, ולפיכך נכתב: "הזמינום החופניות בְּלָשׁוֹן הַסְּנוֹנִית" (עמ' 58); בכתב היד צירוף סמיכות: "בְּלָשׁוֹן הַסְּנוֹנִית"). מאחר שרוב הדוגמאות של צורת הנקבה הסגוליות נמצאות בשירה הקלה ודורשות ידע בדקדוק, נלווה לצורת נטייה זו הרושם ההיתולי המתחכם, ואילו צורות הזכר הנגזר מן הנקבה בשירת הילדים של שלונסקי – חָגֵל, תִּנְשֵׁם, יוֹן, קוֹקִי – מזכירות את דרכי הגזירה לאחר של הילדים.

טז. האֶנְקֹלֶף טרף את הַדֶּקֶף

לא רק צורות הנקבה הסגוליות הן צורות ספרותיות אד-הוק. בסיפור "חוטמו של מי עדיף" נפרשת שורה של שמות משנה שאין תכליתם להעשיר

את הלשון אלא את הסיפור בלבד. כל השמות הם הלחמים (או הרכבים) של שם עצם או שם תואר ושל שם העצם **אָף** בהשמטת האות אל"ף בצורה הכתובה (ההגייה היא הרי אותה הגייה בין שהאל"ף כתובה בין שאיננה כתובה): חֲתָף הַזְּבוּבִים המכונה דָּקָף (=דק אף; ובהמשך, עמ' 25, הוא מכונה אֶפְדָּק, כדוגמת חִידָק), ²³ הַפְּרָזֶן המכונה עֶבֶף (=עב אף), המצליב המכונה צֶלְבָף, הַחֲרָטוּמֶן ²⁴ המכונה אֶרְכָף (=ארך אף), חרטומן הנזר המכונה מְגֶלָף (=מגל אף), החופמי המכונה רַחְבָף (=רחב אף), סיס הלילה המכונה רֶשֶׁתָף (=רשת אף), השקנאי שכינויו שֶׁקָף, הַנֶּקֶר המכונה נֶקֶרָף ("ראה, איזה נֶקֶר יש לי"), הנץ המכונה אֶנְקוּלָף ("חטף בָּאֶנְקוּל-אפו את חתף הזבובים").

הדגם ששלונסקי מרכיב על פיו את השמות האלה הוא הַחֲרוּמֶף (במקרא הוא שם פרטי), הַקְּרָנָף (חידושו של יוסף קלוזנר בספרו "האדם הקדמון", תר"ס) והַחֲדָף (סוג של מכרסם זעיר חידושו של אהרנ'ל). הַחֲדָף המופיע בסיפורנו אינו "היונק הזעיר" כפירושו של כנעני למובאה (במילון חידושי שלונסקי), אלא עוף המים הַסִּיפָן (מנדלי: פִּי הַחֲרָב) כפי שמלמדים השם הרוסי, האִיור (במקור הרוסי ובתרגום העברי), התיאור המילולי והסיפור עצמו (כל גיבורי הסיפור הם עופות). זו דוגמה נוספת (בדומה לַפְּרָזֶן) לסכנות שבייחוס שני מסומנים למסמן אחד. גם ברוסית שמות מלאכותיים אלה הם הרכבים שרכיבים השני הוא **אָף** (нос [נוס]), אלא שהדגם ליצירת הכינויים הספרותיים ברוסית ניטל מתוך רשימת העופות שבסיפור עצמו: השם Дубонос (דובונוס = פְּרָזֶן), והשם Шилонос (שילונוס = חֲדָף, כלומר סִיפָן) הם מונחים זואולוגיים מוסכמים. ואכן, ביאנקי (במקור הרוסי) פטר שני עופות אלה מכינוי נוסף, ואת כינויי כל השאר בנה בדפוסם. יתרונה של העברית הוא בהדיקות היתרה של שני רכיבי השמות זה לזה: שימוט האל"ף והעמדתו של הרכיב **אָף** על תנועה ועיצור בלבד (нос [נוס], לעומת זאת, מורכב משני עיצורים ותנועה) הפכה את הרכיב הזה למעין צורן סופי, בדומה לסופיות **ָן**, או **ֶף** המשמשות בשמות בעלי מלאכה או בעלי תכונות.

שלא כמונחים הקבועים שמות אלה עודפים ולא נבראו אלא לצורכי השימוש הספרותי החד-פעמי. ²⁵ כדי להבטיח את רעננותם ולמנוע קליטה אוטומטית אל להם לצאת אל השימוש החי ולוותר על מלאכותיותם. שלונסקי עצמו הסתייג מהשתגרותם של חידודי לשון שתחילתם "רשות היחיד של יסגנון פרטי" וכוונתם המפורשת היא לחד-פעמיות "כמין קריצת עין סגנונית" ("סוגריים", "הארץ", ט"ו אדר תש"א).

הבחירה ב**אָף** (שהוא רב-משמעי וגמיש בצורתו ובגזירותיו) לסימון המקור הולמת את המקור הרוסי, אולם הלשון העברית מזמנת לסופר שפע תחבולות ואמצעים פואטיים נוספים. פרזיולוגיה: אֶל בָּאָף, חריצות אָף, הַאֶרְדָּ אָף, על אֶפְכָם ועל חמתכם; חריזה גלויה: זָקָף, בעל כָּנָף, יעבור בִּיעָף, נשיהם וְטָפָם /

כל עוד הנשמה באָפֿס; חריזה סמויה – גודש כינויים בצפיפות: סביבותיו, אחריו, אליו, לפניו, חייו; ועוד קשרי צליל: אין כאפי יפה לאָפֿאַף, אָפֿסי־מקור, וריבוי מילים שהעיצור האחרון בהן מנוסף: עוף, חָטף, לחטוף, טָרף, חָתף, סוף, מסוף העולם ועד סופו, עֲנֵפוֹ, ברדיפה וחטיפה, צוֹפֶה (שש פעמים לפחות); נרדפים: חָטם של תושיה, כמה אָפֿים, כמה חָטמים, כמה מְקוֹרִים וחֲרָטוּמִים; כפל משמעות ולשון נופל על לשון: חכמת החֲרָטוּמִים, בָּעַל פְּעוֹר, הָאֶרֶץ אָף, אֶרֶץ־חָטם (תוספת אטימולוגיה עברית למילה היוונית אֶרֶץ).

יז. הָאֶנְפֶּה מֵתֵאֲנֶפֶת וּמֵאֲנַפֶּת

שמות חדשים חסרי דנוטציה ברורה ומידית בתוך הטקסט הספרותי שטשטו לפעמים את ההבחנה בין חידושים פונקציונליים לבין ניצול הפוטנציאל הלשוני למטרות פואטיות, ובלבלו אפילו קורא מיומן כיצחק אבינרי, שכתב על השמות בסיומת אָף: "קשה לדעת, מה יש בהם מן ההיתולי בלבד, ומה – מן הנחוץ והממשי. [...] על עושר זה יש לומר כלשון חכמים: 'השפעת עלינו רוב טובה, אין אנו יכולים לקבל'".²⁶ ועוד התלונן בדבר השם יַעֲרוֹנִית: "קשה לדעת מתוך הסיפור, האם שם פרטי או שם כללי הוא".²⁷ באותן השנים קשה היה לקרוא שאינו מומחה לפסוק בלא סיוע מן המקור הרוסי אם עוֹרְבָנִי הוא שם העוף או תכונתו של עוֹרְבֵי הַצִּיָּה בדומה לגִנְבָנִי שנכתב בצמוד לו, ואם חוֹפְנִית הוא שם המין הכפוף לסוג סְנוֹנִית, או סתם שם תואר במשקל פֻּעֵלִין הנגזר מן חוֹף. גם השקיפות המורפולוגית היא בעיה בשמות אלה, בשל דר־משמעות הצורן חָן או חֲנִי.

עוד שימוש לשון אד־הוק החותר תחת מעמד הסרמינולוגי המדויק של השמות הם האטימולוגיה המדומה, כגון המילים "אֶנְפֶּתִית שכמוני!" (עמ' 35; ברוסית: "אני חסרת קול") הנשמעות מפי הָאֶנְפֶּה. הקשר אֶנְפֶּה/אֶנְפֶּה מחליף את הפרשנות המסורתית הקושרת את השם אנפה עם 'רוגז' (התאנף),²⁸ וספק אם יש לו אחיזה בהליכותיו של עוף זה. ועוד אמצעי הוא סחיטת שורש משם לצורך גזירת פעלים ושמות נוספים, כגון קָאָקָה (במשקל צֻעָקָה), קוֹקָאִים, קָאָקָה וּלְקָאֹק מן השם קוֹקָה (עלילות ודברים, עמ' 94–96). השורש האונומטופאי קא"ק מן הקול קוֹק־קו או מן השם קוֹקָה עלול להתנגש (אם ייכנס למילון) עם שם העוף קָאָק (שמקורו בארמית: קאָקא).²⁹

יח. פרשנות ומחקר מדעי

בשנת 1866 קבל מנדלי על מצב העברית "אשר מעת חדלה להיות שפה מדוברת ותעמוד מלדת הלמודים הנחוצים והמדעים הדרושים, עמדה מלדת

גם מלים נאותים ושמות מלאכותיים [=מונחים] המתחדשים ובאים לרגל הזמן ולרגל החכמות [...] ומספר מליה היו מפרשיה ואין אחד יודע פשר דבר לאשורו [...]."

לדעת מנדלי סיבתה של העמימות שביחסי המסמן והמסומן (בלשונו: "השם והנושא את השם") היא עירוב חקר הטבע עם חקר הטקסט (פילולוגיה) והפרשנות. עומס פירושים לא אפשר שקיפות, כפי שמדגימים היטב השמות העבריים הרבים שיוחסו בספרות הפרשנית והמחקרית ל-Schwalbe: דָּרוֹר, חֲטָפִיתָא, סְנוֹנִית, תַּחְמָס, סִיס ואפילו עֶטְלָף! או לחלופין, האַנְפָּה שניתרגמה לשפע שמות לועזיים בתרגומי המקרא ובספרות הפרשנית.

"את המעוות הזה תקנתי אנכי", ממשיך מנדלי, "וחסרון שמות מלאכותיים נמנה היום על ידי [...] וקראתי בשמות חדשים רק לאלה, שלא מצאתים כלל בספרי המחברים שקדמוני, או כי נמצא זכרם ונקראים בשמות נכרים" (הקדמה לתולדות הטבע, ב). בספרי המחברים שקדמו לו מצא מנדלי מעט מאוד שמות עבריים,³⁰ אבל ההפרדה בין חקר הטבע לחקר הטקסט היא שהכתיבה למעשה את שיטת המינוח שלו: לרוב בעלי החיים קרא בשמות חדשים ששאבו את שקיפותם מן השמות הלועזיים המקבילים ומן התיאורים הזואולוגיים, והוציא מפניהם שמות ותיקים בעלי היסטוריה פרשנית ודנוטציה מסופקת. אולם מתוך תודעה היסטורית תרבותית שב מנדלי וכינס את כל השמות שסילק מן הדיון המדעי אל תוך הערות פילולוגיות פולמוסיות ומפורטות, וסיפח אותן לסופי ספריו.

מנדלי ביקש להפריד בין המדע לבין הפרשנות; הוא לא ביקש להפריד בין המדע לבין הספרות. אדרבה, בתוך ספרי הזואולוגיה הפופולריים שכתב שיבץ שירים וסיפורים רבים, ומן הספרות היפה תבע שימוש במונחים בעלי דנוטציה ברורה כפי שתבע מן הדיון המדעי.³¹ די להזכיר את הערות השוליים המזהות שהוסיף לשם עֹרֵב לִבְנִי (עלסטער) ברומן הראשון שלו "האבות והבנים" (1868) ולשם תַּחְמָס (שוואלבע) בשיר שכינס לספרו "משפט שלום" (1860), או את תיאורי הזרזיר והנֶקָר (בלשונו **קיפוד**, והוא "הקיפוד שבעופות") ב"ספר הבהמות" (כל כתבי, מהדורת דביר, עמ' שנח).

יט. ספרות ורשימת מונחים

אבל למעשה לא פחות מן הפרשנות גם הספרות היפה מערערת את מעמדו הפוסקני והמכוון של המונח (אם כי בדרך אחרת). מעמדו של המונח המדעי כפריט בפרדיגמה המתפרש מתוכה ואינו זקוק לסינטגמה לשם הבנה ופירוש, בְּטֵל בכתיבה האמנותית, והוא נהפך למילה שמשמעויותיה ושאר ערכיה (כגון קונוטציות, צירופים, צלילים) תלויים בַּהֶקְשֶׁר הנתון. ממונח הנתבע לקיים

חפיפה מלאה³² עם מסומן אחד בכל ההקשרים הוא נהפך למילה שמספר פירושה כמספר הקשריה.

שלונסקי כמנדלי התמודד עם טקסטים בעלי אופי מעורב: "פואמה" הנושאת את התואר "מדעית" וסיפורי ילדים דידקטיים, והיה מודע למגבלותיו של המונח המדעי וער לסכנת הפורמליות והמונוטוניות של רשימת המונחים. חילופי נורמות בספרות ובלשונה מאז מנדלי ועד שלונסקי מזה ועבודת מינוח אינטנסיבית שעמדה אז בעיצומה אבל עוד לא הגיעה לידי גיבוש סיכום ופסיקה מזה, אפשרו לשלונסקי לנצל את הריבוד ההיסטורי לצורכי גיוון ונרדפות, מְצָלֵל ולשון נופל על לשון, שהם עודפים במינוח המדעי ואפילו מחבלים בו.³³ שלונסקי הרבה לעשות זאת בסיפורי הילדים ונמנע בדרך כלל מלעשות זאת בפואמה המדעית. הכרעותיו השונות בכל אחד משני התרגומים (שגם היה להם מעמד אחר בקנון הספרותי) מלמדות שהיה רגיש לשינוי שחל במעמדו של המונח במפגשו עם הטקסט הספרותי ועם הפונקציות הפואטיות של לשונו, והבחין בין שתי הסוגות מצד חובתן כלפי המינוח המדעי.

הערות

1. על פי פירושם של תיאודור ואלבק (במהדורתם לבראשית רבה, עמ' 712) אין הוא הקורא שבמקרא, וראה גם הצעתו של לעף המובאת שם.
2. הגדיל לעשות מרדכי אהרן גינצבורג (רמא"ג) שהשתמש בחומרי המשל הלועזי אבל ייחס אותם לגמרא: "הרגיעם ר' יהושע במשל **החסידה** אשר בקשה שכרה מאת **הזאב** על דבר העצם אשר הוציאה מגרונו **כמובא בגמרא**"! (תולדות בני האדם, וילנא 1835, עמ' 256).
3. ראה א' אבן-זהר, "מה בישלה גיטל ומה אכל צ'יצ'יקוב? למעמד הדנוטציה בלשון הספרות העברית בדורות האחרונים", הספרות 23 (תשל"ו), עמ' 1-6.
4. דפי "עלילות ודברים" אינם ממוספרים; ספרור העמודים וכן ההדגשות בפיזור הם שלי.
5. ראה הטור השביעי, א, תל-אביב תשל"ז, עמ' 388-390; הובא גם בלשונו לעם מו (תשנ"ה), ד, עמ' 185-186.
6. עוד צירופים בתרגומיו של שלונסקי: חופמי לוחם, חרטמון ננסי, עפרוני יערי, קיכלי מנגן/משורר, סנונית המים, יונת יער, ברווז חדוד זנב, אווז אילן (אלה אינם מתועדים בשני מילוניו).
7. פרטים על שמות בעלי הכסף שבתרגומי שלונסקי ושמותיהם הלטיניים, הגרמניים, הרוסיים והאנגליים, אפשר למצוא במאמרי "מסעי השמות", לשון ועברית 4 (תש"ן), עמ' 6-35.
8. ע' אוכמני, "סעור עלילת הנפש", בתוך: יבול – קובץ לדברי ספרות ומחשבה עם יובל אברהם שלונסקי, תל-אביב 1950, עמ' 46.

9. "י קלזנר, מלות הדבור, אודסה תרע"ט, עמ' 47.
10. "דברים לזכר אברהם שלונסקי ז"ל", זיכרונות האקדמיה ללשון העברית יט-כ (תשל"ה), עמ' 148.
11. בחידושי מנדלי בתחום הזואולוגיה עסק גם י"א זיימן במאמרו "מנדלי מוכר ספרים כמחיה הלשון העברית", לשוננו ז (תרצ"ו), עמ' 205-218, 336-348.
12. ברוך לינדא, ראשית לימודים, ברלין תקמ"ט; יוסף שיינהאק, ספר תולדות הארץ, א-ג, ורשה תר"א-תר"ט.
13. ראה הלפרין, עמ' 131.
14. ראוי להיזכר גם כתב העת "אלבאטראס" שערך א"צ גרינברג לאחר מלחמת העולם הראשונה בוורשה.
15. בסיפורי "עלילות ודברים" שיידונו להלן: **חזקמי** (עמ' 24).
16. ראויים להיזכר גם דבריו של שלונסקי משנת 1955 על לשון "עלילות ודברים" ברשימתו: "על שפת ספרי ילדים", ילקוט אשל, מרחביה 1960, עמ' 158-159.
17. על מאפיינים דומים הצביעו כבר ג' טורי, נורמות של תרגום, תל-אביב 1977, וכן ר' בן שחר, הלשון בדרמה העברית, תל-אביב 1996. עם כל זה לרוב השמות אין פריגמה של נרדפים בטקסט - אם משום המסומן, שהוא ידוע מן השימוש החי, מן הוותק הספרותי (המקורות) או על שום תכונותיו הבולטות, כגון דוכיפת (עמ' 3), עגור (עמ' 29), חסידה (עמ' 33), נקר (עמ' 40), קוקייה (עמ' 83), זמיר (עמ' 85), ואם משום המסומן, שהוא מוכר לרבים גם אם אין לו דנוטציה ברורה: סבכי (עמ' 85), עפרוני (עמ' 27-35), חוחי (עמ' 55), פרוש (עמ' 55), זרזיר (עמ' 76).
18. עניין זה נדון בפירוט בסיכום המאמר הנזכר לעיל בהערה 7 ובמאמרו של ד' אלמגור, "פיצוחייה-יהיה", לשוננו לעם מה (תשנ"ד), ב, עמ' 55-64.
19. ראה הלפרין, עמ' 251.
20. ג' טורי, "עלייתה ונפילתה של צורת הזוגי בלשון הספרות העברית החדשה", בתוך: ע' אורנן, ר' בן-שחר וג' טורי (עורכים), העברית שפה חיה, חיפה תשנ"ג, עמ' 109 ואילך.
21. והשווה דברי יצחק אבינרי: "לשון נקבה של פעלן מצוי כיום רק בסימות 'ית' [...] זה הנוהג הרווח בלשון חז"ל וגם במקרא" (יד הלשון, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 472).
22. ראה מ' אפרת, "היתר השירה והיתר השגרה: מודגם בחידושי הלשון של אברהם שלונסקי", בתוך: מ' בראשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 271.
23. ההבדל בין **דָּקָף** ו**אֶפְדָּק** אינו מסתכם בהיפוך סדר הרכיבים. השם **אֶפְדָּק** הוא סינקדוכי והרכיב **דָּק** הוא תוארו המידי והישיר של האף, ואילו בשם **דָּקָף** הוא תואר עקיף הוא מוסב אל האף רק מצד התוכן, ומצד התחביר הוא מוסב אל העוף (כמו **יפה עיניים** וכיוצא בו).
24. במקום אחר מנוקד **חַיָּטוֹמָן** (עמ' 37).
25. בעודפות עסקה מיכל אפרת במאמרה הנזכר בהערה 22 (במיוחד עמ' 259 ואילך).
26. י' אבינרי, "פרקי אשל: על תרגומי א. שלונסקי מעולם הצפורים", אורלוגין 11 (1955), עמ' 359.
27. שם, עמ' 355.

28. והשווה: "האנפה זו דיה רגזנית" (חולין סג ע"א).
29. עוד אונומטופאות מובאות במאמרו של אבינרי הנזכר בהערה 26.
30. והרי הם מפורטים במאמרי "תולדות שם", לשון ועברית 7 (תשנ"א), עמ' 19–33.
31. עירוב פובליציסטיקה, מדע וספרות יפה בתוך "ספר תולדות הטבע", התפיסה שמאחורי עירוב זה והלשון הנגזרת ממנו ראויים לדיון נפרד. בנושא זה עסק גם ש' ורסס במאמרו "הרומן העברי הראשון של מנדלי וגלגוליו", סיפור ושורשו, רמת-גן 1971, עמ' 79–80.
32. "היקף צר וכוונה עשירה" בלשונו של משה אזר, ראה "לשונונו לעם" מח (תשנ"ז), ד, עמ' 140. בין שאר דבריו שם נתן דעתו גם להבדל בין מונח לבין מילה מן המילון הכללי.
33. ראה מ' דור, "בעלי החיים מצפים לשמות", לשונונו לעם יג (תשכ"ב), ז, עמ' 167–168.

רשימה ביבליוגרפית

- ש"י אברמוביץ, ספר תולדות הטבע, חברת ב: העוף, זייטומיר תרכ"ז • יי אהרני, תורת החי, חלק ראשון: בעלי החוליות, תל-אביב תרפ"ג • ח"נ ביאליק וי"ח רבניצקי, ספר האגדה, תל-אביב תש"ך • ו"י ביאנקי, עלילות ודברים, תרגם א' שלונסקי, מרחביה 1954 (המקור ברוסית: Виталий Бианки, *Рассказы и сказки*, מוסקבה ולנינגרד 1949) • ק' דוידוב, מסעי הצפורים, תרגם א' שלונסקי, מרחביה 1941 (מהדורה שנייה, תל-אביב תשל"ב) • ח' הלפרין, מעגבניה עד סימפונייה, תל-אביב תשנ"ז • ח' הזר, בישוב של יער, ברלין-תל-אביב תר"ץ • יי כנעני, מילון חידושי שלונסקי, תל-אביב תשמ"ט • מ' שולוחוב, הדון השקט, תרגם א' שלונסקי, ספר שלישי, מרחביה-תל-אביב 1958 • א' שלונסקי, פרקי יומן, תל-אביב תשמ"א • א' שלונסקי, עלילות מיקי-מהו, מהדורה תשיעית, תל-אביב תשט"ז • "שמות בעלי החיים של ארץ-ישראל: מחלקת העופות", זיכרונות האקדמיה ללשון העברית י-יא (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 21–37 • L. M. Laser & H. Torczyner, *Deutsch-Hebräisches Wörterbuch*, Berlin-Wien 1927